

KUTADGU BİLİG'DE AT KÜLTÜRÜ

The Horse Culture in the Book of "Kutadgu Bilig."

Yrd. Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK*

ÖZET

Türklerin Ortaasyadaki yaşantılarının her safhasında at önemli bir konuma sahipti. Bu yüzden olsa gerek meydana getirdikleri kültüre bile atlı göçebe kültürü denilmiştir. Bu önemli tarihi metinlerde kanıtlanmaktadır.

Ortaasyada yerleşik ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminden kalma iki temel esermizden Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügat-i-t Türk aynı devlet sınırları içerisinde yazılmış olsalar bile biri atlı göçebe Türk oymakları arasında diğeri ise yerleşik hayata geçmiş olan Türkler arasında kaleme alınmıştır. Her iki eserde de atın önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Sadece atlı göçebe kültürünü yaşayan Türkler değil, zamanla yerleşik kültüre geçen Türkler de ata sevgi ve saygı beslemeye devam etmişlerdir. Bu da bu devirlerde ister atlı göçebe kültür dairesinde olsun ister yerleşik hayat dairesinde olsun bütün Türklük yaşantısında atın halen önemini koruduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Kutadgu Bilig, At, Türk kültürü.

ABSTRACT

Horse had important place in every phase of Turks' life in Middle Asia. So the culture they created is called horsed nomad culture. The importance of horse is also proved in historical texts. Not only the Turks lived horsed nomad culture but also the Turks passed to settled culture had love and respect to horse.

Even if Kutadgu Bilig and Divan-ı Lügat-i-t Türk which are the main works came from the period of Karahanlılar that is the first Muslim Turkish state in Middle Asia, were written in the frontier of the same country, one was written among the Turkish clans living horsed nomad culture and the other was written among the settled cultured Turks. But horse has an important place in the both work. This proves that all Turks lived horsed nomad culture or settled culture, gived importance to horse in this period.

Key Words

Kutadgu Bilig, horse, Turkish culture.

At, Türkün kanadıdır.

(Kaşgarlı Mahmud)

Türklerin islamiyet öncesi meydana getirdiği bozkır kültürü *atlı göçebe kültürü* olarak da isimlendirilmektedir. Türkler tarafından atın gerek ilk ehlileştirilmesi gerekse de buna paralel olarak üzeninin bulunuşu insanlık kültürüne bir katkı olarak görülmektedir. Türklerin bozkır yaşantılarını yerinde gören yabancı seyyahlar Türklerin yaşantılarını "Türkler at üzerinde doğar, at üzerinde yaşar ve at üzerinde ölürlür." şeklinde veziz bir ifade ile tanımlayıp fazla izaha gerek duymamışlardır.

At, eski Türk yaşantısında Kaşgarlı Mahmud'un yukarıdaki ifadelerini haklı

çıkartacak kadar yer edinmiştir. Türklerden kalma en eski metinlerde de atdan sevgi ve saygıyla bahsedildiğini görürüz. Orhun abidelerinde insan adları nasıl adları ve rütbeleri ile zikr edilmişse, atlar da donları ve görünüşleri ile zikredilmektedir: Örnek olarak: "Eng ilki Tadık Çorıng boz (atıg binip teğdi. Ol at anta) ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip teğdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yeğen Siliğ Beğing kedimliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti....". "(Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü." (Tekin 1995: 46) Kül Tiğ'in Oğuzlara karşı yaptığı iki ayrı savaşın birinde Az yağız (Az yağız) atını diğerinde ise ögsüz akın (öksüz kır) atını kullanmıştır.

Oğuz Kağan destanında da atın yuvarındaki benzer kullanımlarına rastlıyoruz: Burada Oğuz Kağan'ın çok sevdiği atının kaybolması ve beylerinden birinin atı bulması anlatılmaktadır. Atına tekrar kavuşan Oğuz Kağan Bey'e hem ad hem de pek çok ihsanlar bağışlamıştır. "Oğuz Kağan her zaman bir alaca ata binerdi. O bu atı pek çok severdi. Yolda bu at gözden kaybolup kaçtı. Burada büyük bir dağ vardı. Üstünde don ve buz vardı. Onun başı soğuktan ap ak idi. Onun için adı Buz Dağ idi. Oğuz Kağan'ın atı bu Buz Dağ'ın içine kaçtı, gitti. Oğuz Kağan bundan çok eziyet ve ızdırap çekti. Asker arasında bir kahraman bey vardı. Ne tanrıdan ne de şeytandan korkardı. Yürüyüşe ve soğuğa dayanıklı bir erdi. O Bey dağlara girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra atı Oğuz Kağan'a getirdi. Buz Dağ'da çok soğuk olduğundan, o bey kara sarılmıştı, bembeyazdı. Oğuz kağan sevinçle güldü ve: Sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyen Karlık olsun dedi. Ona çok mücevher bağışladı ve ilerledi." (Ergin 1988: 20-21)

İslami dönem eserlerinde her ne kadar Türkler yerleşik bir hayat tarzına geçmişlerse de bu aynı zaman ve aynı coğrafyada bütün Türkler için geçerli olmamıştır. İslamiyetten önce Ortaasyada Budizm veya Mani dinlerini benimsemiş Türk toplulukları hızla yerleşik hayata geçerken, Gök tanrı yada Şaman inancını sürdüren Türkler arasında ise atlı göçebe hayatı devam etmiştir. İslamiyetin kabulünde de bu böyle olmuş, Müslüman olan Türkler cami, medrese kurup yerleşik hayata geçerken, hemen yanı

başlarında bulunan henüz müslüman olmamış göçebe Türk oymaklarında ise atalar dini ile birlikte atlı göçebe hayatının devam ettirildiğini görmekteyiz.

Ortaasyada gerek göçebe atlı kültürünü devam ettiren Türkler arasında olsun, gerek yerleşik hayata geçen Türkler arasında olsun bazı değerlerin hiç kaybolmadığını görürüz. Ata duyulan sevgi ve saygı gibi.

Ortaasyada ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde yazılmış iki temel esere; Kutadgu Bilig (1069) ve Divanu Lugat'i-t Türk'e (1074) baktığımızda bu gerçeği daha yakından görürüz. İki eser arasında yazılış olarak dört yıl gibi bir zaman farkı vardır. Kaşgarlı Mahmud at sırtında gezebildiği pek çok Türk oymağını gezerek onların söz varlıklarını toplayıp eserini vücuda getirmiştir. Eserinde üç yüzden fazla at ile ilgili madde başı zikir edilmektedir. Yusuf Has Hacıp ise eserini Kaşgar'da yazıp yerleşik hayata geçen Türklerin arasında yazarak, onlara dünyada ve ahiretde mutlu olma yollarını anlatmaktadır. Bu yüzden eserinde at, Divan kadar yer tutmamaktadır. Fakat bu, atın yerleşik hayata geçen Türklerin nazarında eski önemini kaybettiği anlamına gelmemelidir.

Atlı göçebe Türk oymakları arasında derlenen sözvarlığıyla meydana gelen Divanda at ile ilgili pek çok malzemenin bulunmuş olması, yerleşik kültüre geçmiş Türkler arasında yazılmış KB.de de at ile ilgili malzemenin ne oranda ve nasıl kullanıldığı soruları bizi böyle bir incelemeye yöneltti. KB'de at çeşitli kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle atın kendisinin konu olduğu kullanımlara bakalım.

At ulaşım aracıdır:KB.de benzer pek çok beyitte bu işleviyle geçmektedir.

turup çıktı andın sevinçlig bolup atın mindi keldi evinge turup (3068-315)**

"Oradan memnun ve mesrur olarak çıktı; bir az sonra atına binip, evine döndü." (3068-226)

** İncelemede Arat metnini ve çevirisini kullandık. İlk rakamlar KB.deki beyit numarasını, ikinci rakam ise Arat metninin veya çevirisinin sayfa numarasını göstermektedir.

**atın mindi ögdülmiş evre yanıp
evinge kelip tüştü yattı tımp** (3835-386)

"Ögdülmiş atına bindi; geri dönerek evine gelip, indi; yatıp, bir az dinlendi." (3835-278)

At, savaş aracıdır: Bir savaş sahnesi şöyle canlandırılmaktadır:

at üstem yarıklar kıp kızıl

kızıl kızgu engler bolur yap yaşıl (2385-252)

"At, koşum ve zirhlar kıp-kırmızı olur; kırmızı ateş gibi yanan yanaklar mosmor kesilir." (2358-177)

Ögdülmiş kumandanın vasıflarını anlatırken; onun savaşta dirayetini kaybetmemesi gerektiğini vurgular:

yagıda yüreklik seringü kerek

yagı at kemişse tiringü kerek (2285-243)

"Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa, hemen toplanmalıdır" (2285-171)

Oğuz Kağan nasıl dostlarını güldürüp düşmanını ağlatmışsa KB'de de Yusuf Has Hacib, gençliğine acıyıp ihtiyarlığını söylediği bölümde kardeş ve arkadaşlarını memnun ettiğini buna karşılık düşmanlarını haşarı tay(tosun)lar gibi ürküttüğünü anlatır.

neçe kuşka avka avındım sevindim

uçar kuş teg arkun ağımda kürettim (6536-645)

adaş koldaşımka sevüg can tay erdim

yagım boldı erse tosun teg suçtıttım (6537-645)

"Nice kuş ve geyik avı ile avundum, sevindim; uçan kuş gibi, cins atları(arkun) ağımdan kaçır-dım." (6536-469)

"Kardeş ve arkadaşlar için sevgili can gibi idim; düşmanımı ise haşarı tay(tosun) gibi sıçrat-tım." (6537-469)

At vefakardır: Atın sahibinden sevgi beklediği; bu sevgi karşılığında ise nasıl vefakar olduğu bir atasözü içerisinde dile getirilmektedir.

erig ögse elgin kör arslan tutar

atıg ögse yügrür uçarıg yeter (2401-254)

"Askeri öğersen, eli ile arslan tutar; atı okşar-san koşar ve uçan kuşa yetişir." (2401-179)

At cesur bir hayvandır: Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a hizmetçilerine nasıl muamele edeceğini söylediği bölümde ise, kendisinin daima doğru ve iyi olma-

sını ister, küheylan(kevel) gibi merd olup meydandan kaçmamasını ister:

isizke katılma selamet yorı

kılınçing köni tut kevel teg küri (4549-457)

"Kötüye katılma, selamete yürü, daima doğru ve dürüst ol; küheylan gibi meydanda cevelan et." (4549-329)

At değerlidir: Hükümdarların he-diye olarak sundukları nesnelere içerisinde at da geçmektedir. Hükümdar Ögdülmiş'e unvan ile birlikte aşağıdakileri ihsan eder:

ayag birdi tamga at üstem kedüt

agırladı asru tükel boldı kut (1766-193)

"Ona unvan, mühür, at-koşum ve hilat verdi; çok itibar gösterdi, o ikbalın son derecesine vasıl oldu." (1766-135)

Bir insanın iyi olduğunun anlaşılması için yiyecek, içecek, giyecek yanısıra binecek hususunda da iyilik gelmelidir.

kişi edgüsinden kelir edgölük

yigü içgü mingü takı kedkülük (2439-258)

"İyi insanlardan yiyecek, içecek, giyecek ve binecek hususunda ancak iyilik gelir." (2439-182)

İnsan sevdiği atını kaybetmek istemiyorsa korumaya almalıdır.

sevügrek atın er kişenlig tutar

kereklig atın kör küdezig tutar (315-46)

kişenlig küremez kerekçe yorır

tuşaglig yıramaz tilekçe barır

"İnsan çok sevdiği atını köstekli tutar; luzumlu atını muhafaza altına alır" (315-33)

"Köstekli olan kaçamaz, istenildiği kadar yürür; bukağılı olan uzaklaşmaz istenilen yere kadar gider." (316-33)

At yetiştiricileri saygı görmelidir: Ögdülmiş Ogdurmuş'a raiyetine nasıl davranması gerektiğini söylerken, raiyetinin içerisinde yer alan hayvan yetiştiricileri koruyup kollamasını söyler. Onlardan sadece fayda gelir. Bu yüzden saygıyı hak etmişlerdir. Bu bölümde *kımız* da geçmektedir.

munıngda basa ol bu igdişçiler

kamug yilkılarka bular başçılar (4439-446)

bütün çın bolurlar katı yok büki
kişilerke tegmez bularning yüki (4440-446)

yiğü kedgü mingü at adğır sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük (4441-446)

kimız süt ya yüng yag ya yogrut kurut
yadım ya kidiz hem erej evke tut (4442-446)

asığlık kişiler bolur bu kutu
bularig yime edgü tut ay botu (4443-446)

katılgıl karılgıl yitür hem içür
könilik özeler tiriglik keçür (4444-446)

"Bundan sonra hayvan yetiştirilenler gelir; hayvan sürülerinin başında bunlar bulunur."

"Bunlar doğru ve dürüst insanlardır; hiçbir gizli-kapaklı tarafları yoktur ve kimseye de yük olmazlar"

"Yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek at (mingü at), aygırı ile yük hayvan(kölük) larını bunlar yetiştirirler."

"Kimız, süt yahut yün, yağ veya yoğurt ve peynir ile evin rahatını temin eden yaygı veya keçe hep bunlardan gelir."

"Bu zümreye dahil kimseler çok faydalı insanlardır; ey yavrım, bunlar ile de iyi münasebette bulunmalısın" (4439-40-41-42-43-44 / 321)

KB.de atın çeşitli benzetilmeler için de kullanıldığını görüyoruz. Bu kullanımlarda at çeşitli kavramları anlatabilmek için benzetme aracı olmaktadır. Bunlar:

At-zaman ilişkisi: Zaman üzerine bilinmiş bir attır.

anasında togsa atansa atı
müsafır bolup mindi ödle atı (1388-156)

"Anasından doğup, adı verilince yolcu olarak zamane atına biner." (1388-109)

At-vücüd ilişkisi: Oğurmuş'ın Ögdülmiş'e dünyanın kusurlarını gösterdiği bölümde vücut haşarı bir ata benzetilerek, kuvvetlenmesi halinde azgınlaşıp sahibini felaketlerine süreleyeceği ihtar edilmektedir:

bu yavlak osugluk turur bu et öz
semiz tutsa artuk bolur bu yavuz (3599-361)

bulak semrise kör munar hem azar
idsin çalar yirke andın tezer (3600-361)

"Bu vücut böyle kötü bir tiynettendir; onu kuvvetlendirirsen, daha çok kötüleşir." (3599-262)

"Haşarı at semirirse, kudurur ve azar; sahibini yere vurur ve ondan kaçır." (3599-262)

At-saadet ilişkisi: Ögdülmiş'in hizmetlerinden memnun kalan Hükümdar ona saadetler bahş etmektedir. Ögdülmiş artık saadet atına binmiş gibidir.

ilig könglinge sıgıdı erse tapug
elig birdi devlet açıldı kapug (1607-178)

negü tir eşit bu tapug kılguçı
tapug birle devlet atın mingüçi (1608-178)

"Hükümdar hizmetinden memnun kaldıkça, saadet ona el verdi ve kapılar açıldı" (1607-124)

"Hizmet eden ve hizmetinden dolayı saadet atına binen insan ne der, dinle" (1608-124)

köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi
köngül kodkusı ol anıng yıldızı (1704-187)

"Saadet aslında göç atı(köçüt atı) gibidir, göçer gider; onu bulunduğu yerde tutan kök, alçak gönüllülüktür." (1704-131)

At-tabut(ölüm) ilişkisi: Ay-Toldı'nın hükümdar Kün-Toğdıya vasiyetname yazdığını söylediği bölümde bu dünyanın gelip geçici olduğunu sarsmayan rahvan küheylandan (kevelden) inip eyersiz bir ağaca bineceğini ihtar etmektedir.

yayılmaz yorığa keveldin tüşüp
edersiz yığaç mingü munglug bolup (1428-160)

"Sarsmayan, rahvan küheylan attan inip, aciz içinde, eyersiz bir ağaca bineceksin" (1428-112)

At-açgözlülük ilişkisi: Oğurmuş hükümdara öğüt verdiği bölümde hükümdarın dünya malını toplamak için açgözlülüğüne örnek olarak zikr eder.

kevel tazi büktel tağı arkunı
akur toldı tolmaz bu sukluk kanı (5369-534)

"Arap küheylanı(kevel), binek ve diğer cins atlar(arkun) ile ahırların dolmuştur; fakat bu açgözlülük doymak bilmez." (5369-385)

ajun malı tirding özüng boldı bay
kevel minding arkun yine tazı tay (5803-575)

"Sen dünya malını topladın ve zenginleştin; her türlü arap atlarına, cins atlara ve taylara malik oldun." (5803-415)

KB.de yular da çok zikr edilmektedir. Dönemin bir diğer esri olan Atebetü'l-Hakayık'da ise at ile ilgili zikr edilen tek nesne yulardır:

köki körklüg erning huyı körklüg ol (317-66)

Bu körklügkılıkka köngül örklüg ol (318-66)

"Aslı güzel olan adamın huyı güzel olur; güzel huylu adama gönül bağlanır." (317,318-94).

Yular atı dizginler: KB.de denilebilir ki atın malzemelerinden zıkr edilen tek alet yulardır. Yuları tutan atı istediği gibi hareket ettirir. Yuların atı zapt etme özelliği çeşitli benzerlik ve ilişkileri dile getirmede aracı olur. Yusuf Has Hacib, Buğra Han'ın medhini dile getirirken ona şu şekilde seslenmektedir:

**ay dünya cemali uluglukka körk
ay mülketka nur ay yayıg kutka örk** (91-26)

"Ey dünyanın süsü, ey ululuğun ziyneti, ey saltanatın nuru, ey döneğ hüylü saadetin bağıını elinde tutan" (91-18)

Bunun dışında yuların konu olduğu kavramlar ve benzerlik yönleri şunlardır:

Yular - akıl ilişkisi: İnsanın aklı, heva ve heveslerini engelleyen bir yulardır. Aynı düşünceler 2793. beyitte tekrarlanmaktadır.

**biri beg sözini katıg tutsa berk
ikinci havaka ukuş kılşa örk** (2504-263)

"Biri -hacib beyin sözünden kat'iyen dışarı çıkmamalı; ikincisi -heva ve heveslerine aklını yular yapmalıdır." (2504-186)

Yular-anlayış ilişkisi: İnsanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldiğinin anlatıldığı bölümde anlayış yulara benzetilmiştir.

**ukuş ol burunduk anı yetse er
tilekke tegir ol tümen arzu yir** (159-32)

"Anlayış bir yulardır; insan onu elinden tutarsa, dileğine erişir ve bütün arzularına nail olur" (159-23)

Yular-haya ilişkisi: Yular nasıl atı istenildiği gibi yönlendirirse haya da yular gibidir, insanı her iyi şeye yönlendirir.

**ne edgü neng ol bu uvut erke körk
kamug edgü işke uvut boldı örk** (2009-218)

"Bu haya ne kadar iyi şeydir ve insan için ne büyük bir zinetir; haya insanı her iyi işe sevk eden bir vasıta"dır." (2009-152)

KB.de bunların yanısıra bir de *at sal-* deyimi ile karşılaşırız.

**yağı at kemişse sanga ograsa
serin arka birme saçılşa basa** (2386-252)

"Düşman at salar ve senin üzerine yürürse, dayan arka verme; kendiliğinden dayanır." (2386-178)

Kaşgar'da yazılıp Hükümdara sunulmuş Kutadgu Bilig'de at ile ilgili sıraladığımız malzeme bize, yerleşik hayata geçmiş Türklerin arasında da atın sevgi ve saygı ile anıldığını göstermektedir. KB.de At, sadece basit bir ulaşım ya da savaş aracı değil, cesur ve vefakar olarak tanımlanması, Hükümdarın sunduğu en değerli hediyelerden biri olması, binecek konusunda yardım edenlerin ancak iyi insanlar olabileceği gibi inanışların yanısıra at yetiştiricileri de atdan ötürü toplum içerisinde saygı görmektedirler. Bunun yanısıra gerek at gerekse de malzemelerinden yular pek çok kavramla aralarında çeşitli benzerlikler kurularak hayat dersi verilmektedir.

Görülüyor ki Divanü Lügati't-Türk gibi Kutadgu Bilig'de de at önemli bir konuma sahiptir. İncelemenin başındaki Kaşgarlı Mahmud'a ait olan veciz ifade bu devirde sadece atlı göçebe Türk oymakları için değil, yerleşik hayata geçmiş olan Türkler de dahil olmak üzere bütün Türklük için geçerlidir.

KAYNAKLAR

Arat, R. Rahmeti: **Kutadgu Bilig-I, Metin**, 3. Baskı, TDK yay.: 458, Ankara 1991, LIX + 656 s.

—————: **Kutadgu Bilig- II, Çeviri**, 4. Baskı, TTK yay.: Ankara 1988, XXVIII + 477 s.

—————: **Kutadgu Bilig-III, İndeks**, TKAE yay.: 47, İstanbul 1979, XV + 565 s.

—————; **Atebetü'l-Hakayık**, 2. Baskı, TDK yay.:32, Ankara 1992.

Demirbilek, Salih; **Türklerde At ve At Kültürü**, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üni. Sos.Bil. Ens., yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, XIV + 235 s. Edirne 1993.

Ergin, Muharrem; **Oğuz Kağan Destanı** (Tercüme Metin, Sözlük), 2.Baskı, Hülbe yay., Ankara 1988.

Sümer, Faruk; **Türklerde Atçılık ve Binicilik-I**, TDAV yay.:5, İstanbul 1983, VI + 120 s.

Tekin, Talat; **Orhon Yazıtları**, Simurg yay., İstanbul 1995.